

Tarih Felsefesi Bağlamında Hz. Musa'nın Asâsi -Mucize mi, Yoksa Hâkimiyet Sembolü mü?-*

KORKUT DİNDİ**

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 09 Kasım 2020 / Date Received: 09 November 2020
Kabul Tarihi: 23 Aralık 2020 / Date Accepted: 23 December 2020

ÖZET

Yahudi-İbrânî ve İslam literatürlerinde Hz. Musa'nın (as) hayatı ve İsrailoğulları tarihi büyük bir yekûn tutmaktadır.

Kur'an kıssaları/tarih anlatıları içerisinde yaşamından ve tebliğ mücadelesinden en çok bahsedilen ve ismi en fazla geçen peygamber de hiç şüphesiz Hz. Musa'dır. Sözkonusu

Kur'an kıssasında -lafzî/literal anlamı itibarıyla- geçen *asânm yılanı dönüşmesi*, *elin ışık saçması* gibi hususlar, genel olarak olağanüstü hadiseler olarak anlaşılıp yorumlanmış, kevnî/hissî mucizeler kategorisinde değerlendirilmiştir.

Bu makalede, Musa peygambere nispet edilen *asâ mucizesi* veya Musa (as) kıssasında pekçok kez zikredilen *asânm yılan olması* ifadesi/hadisese, hem Hz. Musa hem de Hz. Peygamber (s) döneminin sosyo-politik ve sosyo-kültürel şartları çerçevesinde kritik edilmiştir. Kıssada özellikle

İsrailoğullarının Mısırlıların/firavunların baskı ve sultanından kurtarılması bağlamında ve çıkıştan/göçten sonra vadedilmiş topraklarda uluslaşma/devletleşme sürecinde gündeme gelen bu asânın; bir mucize, mecaz/ metafor veya hâkimiyet sembolü/alâmeti olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırma neticesinde asânın, mucizeyle bir irtibatının bulunmadığı görülmüştür. Tanrı-kral firavunun iktidarına karşılık Hz. Musa'nın tanrısal otoritesini, Mısır-Filistin toprakları ve İsrailoğulları üzerindeki hâkimiyetini sembolize ettiği anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, mucize, hâkimiyet, Hz. Musa, asâ, yılan, Kur'an, siyer

* Bu çalışma, *Tarih Felsefesi Açısından Kur'an Kıssaları* (Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2020) adlı kitapta yayımlanmış olan "Tarih Felsefesi Bağlamında Hz. Musa'nın (a) Asâsi: Mucize mi, yoksa Hâkimiyet Sembolü mü?" başlıklı yazımın gözden geçirilmiş halidir.

** Dr. Öğretim Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, Siyer-i Nebi ve İslam Tarihi Ana Bilim Dalı, kdindi@agri.edu.tr, Orcid.org/0000-0002-2808-0255

PROPHET MOSES' STAFF
IN THE CONTEXT OF
PHILOSOPHY OF HISTORY
- IS IT A MIRACLE
OR A SYMBOL OF
SOVEREIGNTY?-

ABSTRACT

The life of Prophet Moses and the history of the Israelites take an important place in Jewish-Hebrew and Islamic literatures.

It is, without a doubt, Prophet Moses whose name, life and struggle to claim is the most referred one within the Qur'an's stories/historical narrations.

In the aforesaid literal stories of the Qur'an, issues such as *staff transforming into a snake*, or *hands turning into white and illuminating* were understood and considered to be extraordinary

and categorized as cosmological/sensory miracles. In this study, *miracle of staff*, attributed to Prophet Moses and *staff transforming into snake* discourse/

issue, mentioned many times in story of Moses, were criticized within the socio-political and socio-cultural frame of both Prophet Moses' and Prophet Mohammad's periods. It was aimed to identify whether this

staff, which became an issue in the state formation process in The Promised Land after the exodus, was a metaphor of a miracle or symbol of sovereignty

in the context of liberation of the Israelites from Egyptians/Pharaohs' oppressions and tyranny. It was concluded that the staff bears no relation to miracle but a symbol of the divine

sovereignty of Prophet Moses over Egypt-Palestine land and the Israelites as opposed to God-king pharaoh sovereignty.

Keywords: Islamic History, miracle, sovereignty, Prophet Moses, staff, snake, Qur'an, sira

Giriş

Mucize; “Allah tarafından yaratılan, inkâr edenlere meydan okuduğu esnada nübüvvet iddiasında bulunan kişinin doğruluğunu göstermeyi amaçlayan ve nitelikleri bakımından benzerini getirmekten insanları âciz bırakan olağanüstü hadise” şeklinde tarif edilmektedir. “İlahi bir fiil ve harikulade bir hadise olması, nübüvvet iddiası ve tehaddi (meydan okuma) ile birlikte (iddiaya uygun olarak) ortaya çıkması ve peygamber vasıtasıyla vuku bulması” gibi hususlar da mucizenin özellikleri arasında zikredilmektedir.^[1]

Geleneksel mucize anlayışına göre her bir resûl/peygamber, genellikle çağının şartlarına uygun mucizelerle gönderilmiştir. Başka bir ifadeyle her peygamber, kendi zamanında en ileri durumda ve revaçta olan konularda, kendi döneminin anlayışına, fikir ve kültür yapısına, ilmî ve fennî gelişmelerin seviyesine göre mucize göstermiştir. Hz. Musa zamanında sihir ve sihirbazlık son derece muteber ve meşhur olduğundan ona bu cinsten mucizeler ihsan edilmiş, sihir ve sihirbazlığın altın çağında asâsı canlı ve hareketli bir yılana/ejderhaya dönüşerek sihirbazların sihirlerini yutmuştur. Aynı şekilde Hz. İsa (as) döneminde ölüleri mumyalamak/tahnit yaygın hale geldiğinden, tıp ve kimya ilmi çok yüksek seviyeye ulaştığından Hz. İsa da tıp, kimya ve mumyalama sahalarında mucizeler göstermiş, ölüleri diriltmiş ve çamurdan kuşlar yapıp canlandırmıştır. Hz. Peygamber’in mucizesi de Arap edebiyatının muazzam gelişmesine bağlı olarak başta edebiyat olmak üzere şiir ve

[1] Geniş bilgi için bk. Halil İbrahim Bulut, *Kur'an Işığında Mûcize ve Peygamber* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002), 19-56; Osman Karadeniz, *İlim ve Din Açısından Mu'cize* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1999), 21-45.

hitabet, fesahat ve belagat alanında cereyan etmiş, ona da en büyük mucize olarak Kur'an verilmiştir.^[2]

Hemen belirtelim ki Hz. Musa dönemindeki sosyo-kültürel yapı ve yine o dönemde yaygın olan ilim, fen ve sanat ile Hz. Musa'ya nispet edilen asâ mucizesi arasındaki ilişkiye dair serdedilen bu tür yaklaşımlar, aşağıdaki örneklerde de görüleceği gibi, pek çok problem içermektedir. Özellikle Mekkeli müşriklerin Hz. Peygamber'i *sâhir/sihirbaz*^[3] veya *meshûr/büyülenmiş*,^[4] vahyi ise *sihir*^[5] olarak nitelemeleri, yine tarih boyunca inkâr edenlerin Hz. Musa gibi^[6] risalet/nübüvvet ile görevlendirilen bütün peygamberleri sihirbazlıkla itham etmeleri,^[7] sözkonusu iddia ve anlayışın problematik yönünü ortaya koymaktadır.

Bu yüzden bu çalışmada, Hz. Musa'ya nispet edilen, onun en büyük mucizesi olarak algılanıp yorumlanan asânın; tabiat kanunlarını aşan harikulade bir olayla, geleneksel mucize algısı ve anlayışıyla herhangi bir münasebetinin olup olmadığı irdelenecektir. Bununla birlikte Kur'an'da asâya, (lafzen) asânın yılan olmasına ve (denizi yarması, kayadan su fışkırtması gibi) diğer fonksiyonlarına temas eden ayetler, hem lafız-mana hem de metin-tarih ve bilhassa tarih felsefesi bağlamında Kur'an-siyer/tarih ilişkisi açısından incelenecektir.

1. Kur'an'da Hz. Musa ve İsrailoğulları Kıssası

Kur'an'ın muhtevası içinde önemli yer tutan konulardan biri hiç şüphesiz önceki peygamber ve milletlere/kavimlere ait kıssalardır.^[8] Bu tarihi kıssalar/anlatılar içerisinde de Hz. Musa/İsrailoğulları kıssası, diğerlerinden daha çok yer kaplamaktadır.^[9] Kur'an'da Hz. Musa'nın doğum öncesi ortamı, doğumu, firavunun sarayında yetişmesi, Mısır'dan kaçışı, Medyen'e yerleşmesi,

[2] Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mâverdi, *A'lâmu'n-Nübüvve*, thk. Muhammed Şerif Sükker (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Ulûm, 1992), 76-77; İsmail Karaçam, *Sonsuz Mûcize Kur'an* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1990), 39-40.

[3] Sâd 38/4; Yûnus 10/2.

[4] el-Furkân 25/8; el-İsrâ 17/47.

[5] el-Müddessir 74/24; es-Saffât 37/15; ez-Zuhruf 43/30; el-Ahkâf 46/7.

[6] Hz. Musa'nın *sâhirun alîm/bilgin sihirbaz* olarak tavsif edilmesi hususunda bk. eş-Şu'arâ 26/34; el-A'râf 7/109; el-Ğâfir 40/24; ez-Zuhruf 43/49; ez-Zâriyât 51/39.

[7] ez-Zâriyât 51/52. Kur'an'da sihir ve türevleri terim anlamıyla altmış yerde geçmekte, bunların kırktan fazlası Hz. Musa, Hârûn ve Hz. Muhammed'le ilgili ayetlerde zikredilmektedir. İlyas Çelebi, "Sihir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37: 170.

[8] İdris Şengül, *Kur'an Kıssalarının Tarihi Değeri* (Ankara: Otto Yayınları, 2019), 41-43.

[9] Ömer Özsoy-İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'an* (Ankara: Fecr Yayınları, 2003), 751; Mahmut Ay, *Kur'an Kıssalarını Sîret Bağlamında Okumak Hz. Musa Kıssası Örneği* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 25, 130.

evliliği, vahye/nübüvveti mazhar olması, firavun ve sihirbazlarla diyalog ve münakaşaları, İsrailoğullarını kurtarmak için mücadelesi, Mısır'dan çıktıktan sonra İsrailoğullarını hâkimiyeti altına alma çabaları ayrıntılı ve değişik üsluplarla anlatılmaktadır.^[10]

Kur'an'da kendisinden en çok bahsedilen veya kıssası en çok tekrar edilen peygamberlerin başında Hz. Musa gelmektedir.^[11] O dönemin sosyal, siyasî, dinî ve ekonomik vechesini yansıtan detaylı bilgiler sunan Musa (as) kıssasının farklı üsluplarla Mekkî ve Medenî Kur'an'da tekrar tekrar tahkiye edilmesi,^[12] her yönden Arap-İbrânî (Hz. Muhammed-Musa) benzerliğini ortaya koymaktadır.^[13] Kur'an'da zikredilen tüm hadiselerin/kıssaların Hz. Peygamber'in hayatında karşılığının olduğu şüphesizdir. Hz. Musa dönemi sosyal ve dinî hayatın (tarihî ortam ve bağlamın) Hz. Peygamber dönemi idarî, siyasî, dinî, ahlâkî hayatından farklı olmadığı kanaatindeyiz. Dolayısıyla bu durum, ilk önce konunun/kıssanın kadim Mısır bağlamında, Hz. Musa'nın gönderildiği toplumun tanrı, tanrı-kral, kral ve hâkimiyet tasavvurları, sosyo-politik, sosyo-kültürel şartları çerçevesinde ele alınıp incelenmesini; daha sonra da cahiliye, Kur'an'ın nüzûl dönemi ve siyer/sîret eşliğinde okunmasını zorunlu kılmaktadır.

2. Kadim Mısır'da Hâkimiyet Alâmetleri: Asâ ve Yılan

Milletlerin/devletlerin idare/yönetim geleneklerinde saray/otağ, taht, taç, asâ, sikke gibi çeşitli iktidar/kraliyet sembolleri veya hâkimiyet alâmetleri bulunmaktadır. Bunlar, kralın/hükümdarın diğer devletler ve halk tarafından bilinip tanınmasını sağlayan, meşruiyetini gösteren, tebası üzerindeki iktidarını sembolize eden özel işaretler/alâmetlerdir.^[14] Biz de burada Hz. Musa'nın asâsının mahiyetinin anlaşılmasına katkı sağlaması amacıyla kısaca kadim Mısır'da hâkimiyet telakkisi ve firavunların/tanrıların/tanrı-kralların gücünü/kudretini yansıtan iki önemli sembol/motif (asâ ve yılan) üzerinde durmak istiyoruz.

[10] Geniş bilgi için bk. Ali Sayı, *Kur'an'da Hz. Mûsa* (İstanbul: İz Yayınları, 2012).

[11] Özsoy-Güler, *Konularına Göre Kur'an*, 751-786; Ömer Faruk Harman, "Mûsâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 31: 207-213.

[12] Şengül, *Kur'an Kıssalarının Tarihi Değeri*, 223-243; M. Sait Şimşek, *Kur'an Kıssalarına Giriş* (Konya: Kardelen Yayınları, 2013), 102-115.

[13] Tihâmî Nekra, *Sikülüciyyetü'l-Kıssa fi'l-Kur'an* (Tunus: eş-Şeriketü't-Tunusiyye li't-Tevzî', 1971), 123-127; Şimşek, *Kur'an Kıssalarına Giriş*, 104; Ay, *Kur'an Kıssalarını Sîret Bağlamında Okumak*, 160.

[14] Ayrıntılı bilgi için bk. Zühre İndirkaş, *Türklerde Hükümdar Taçı Geleneği* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002); Simge Özer Pınarbaşı, *Çağlar Boyu Tahtın Simgesel Anlamları Işığında Türk Tahtları* (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2004); Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri* (Ankara: TTK Yayınları, 2007); M. Hanefi Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2002), 111-179.

Antik Mısır'da firavunların kutsal bir kimlik taşıdığı görülmektedir. Mısır telakkisine göre kralların tanrı ile insanlar (tebaa) arasında aracılık görevi vardı. Kral, insanı, tanrılar önünde; tanrıları da insanlar önünde temsil ederdi.^[15] Tanrısal kökene dayanan, meşruiyetini tanrıdan alan veya iktidarının tanrıdan kaynaklandığını iddia eden ve kapsamlı yetkileri bulunan firavun/kral, Mısır topraklarının tek sahibi idi. Ondan tanrı veya firavun/paro (büyük evin efendisi)^[16] diye söz ederlerdi.^[17] Kadim Mısır'da ülkenin yegâne hâkimi olan firavunların^[18] tanrı soyundan geldiklerine inanılırdı.^[19] Firavun, *dünya düzeninin efendisi*^[20] olarak aynı zamanda adaletin kefilisi durumundaydı. Hükümdar/kral, ilahın oğlu ve aynı zamanda en büyük dinî reis idi. Eski uygarlıklar döneminde genellikle krallar, kendilerini üst/yüce tanrıların oğulları veya dünyadaki temsilcileri olarak görürlerdi. Hatta Mezopotamya yöneticilerinden farklı olarak Mısır'da krallar/firavunlar, kimi zaman da daha yaşarken kendilerinin tanrı olduklarını ileri sürerlerdi.^[21]

Mısır kültüründe firavunlar, hem tanrı hem de kral idi. Tanrı-kral^[22] olarak hem gökyüzünün hem de devletin tecessüm etmiş şekliydi.^[23] Bu bağlamda firavun, veraset yoluyla tahta çıkan, mutlak bir hükümdar, Tanrı Horus'un yeryüzündeki temsilcisi ve Güneş tanrısının oğlu;^[24] kraliçe ise *tanrının karısı* veya *tanrının anası* olarak görülürdü.^[25]

Kadim Mısır'da firavunun tanrısallığı doğmasının yanında,^[26] hükümlerini uyguladığını gösteren ve onu diğerlerinden ayırt eden, yönetilenlerden ayrıcalıklı

[15] Recep Yıldırım, *Uygarlık Tarihine Giriş* (Ankara: Asil Yayınları, 2004), 86.

[16] Yıldırım, *Uygarlık Tarihine Giriş*, 78; Alâeddin Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi* (Ankara: Defne Kitap Yayınları, 2017), 469.

[17] Altay Gündüz, *Mezopotamya ve Eski Mısır* (İstanbul: Büke Yayınları, 2002), 71; Sophie Desplanches, *Antik Mısır*, çev. İsmail Yerguz (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2006), 26, 29.

[18] Egon Friedell, *Mısır ve Antik Yakınoğu'nun Kültür Tarihi*, çev. Ersel Kayaoğlu (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2006), 137-138.

[19] Yıldırım, *Uygarlık Tarihine Giriş*, 73.

[20] Yıldırım, *Uygarlık Tarihine Giriş*, 78.

[21] Afet İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti* (Ankara: TTK Yayınları, 1987), 166, 219; Yıldırım, *Uygarlık Tarihine Giriş*, 78; Erik Hornung, *Mısır Bilimine Giriş*, çev. Zehra Aksu Yılmaz (İstanbul: Kabalıcı Yayınları, 2014), 98-100; William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, çev. Alâeddin Şenel (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2007), 52; Ahmet Seyrek, *Mısır* (İstanbul: Maviçatı Yayınları, 2017), 9, 68. Firavunların ilahlık iddialarını dile getiren ayetler hakkında bk. eş-Şu'arâ 26/29; el-Kasas 28/38.

[22] Alâeddin Şenel, *Kemirgenlerden Sömürgenlere İnsanlık Tarihi* (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2006), 466, 469-470.

[23] Fred Gladstone Bratton, *Yakın Doğu Mitolojisi*, çev. Nejat Muallimoğlu (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995), 66.

[24] Yıldırım, *Uygarlık Tarihine Giriş*, 78.

[25] Pınarbaşı, *Türk Tahtları*, 21.

[26] Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Kabalıcı Yayınları, 2012), 1: 112-113.

kılan bir takım maddi/görünür ve manevi hâkimiyet/saltanat alâmetleri de sözkonusuydu. Taç, asâ ve yılan, en önemli hükümdarlık sembolleri arasında yer almaktaydı.

Eski Mısır'da firavunların başında taç olurdu.^[27] Krallığın ileri gelen büyükleri ellerinde asâlarla dolaşırlardı.^[28] Kralın, eline asâ alması veya elinde asâ tutması, idaresi altındaki bölgeler üzerindeki egemenliğini simgelerdi.^[29]

Çeşitli din ve kültürlerde, tüm ezoterik geleneklerde güç/kudret ve otorite ile dinî-sihri gücün sembolü sayılan asâ/sopa/değnek,^[30] firavunlar döneminin başından beri hükümdarlar tarafından güçlerinin/otoritelerinin bir ifade biçimi ve yansıması olarak taşınmıştır. Asâ ve yılan, Mısır'ı düşmanlarından koruyan kralının önemli bir yönü/gücü olarak kraliyet tasvirlerine de yansımıştır. Öyle ki Mısır'da tüm ilahlar ellerinde asâlarıyla resmedilmiştir.^[31] Örneğin Osiris, genelde elinde kendi saltanatının simgesi olan tayf ve uzun yaşam asâsını tutar vaziyette; Memphis'in yerel tanrısı sayılan Ptah ise, elinde yaşamın simgesi olan asâ taşıyan bir insan olarak betimlenmiştir.^[32] Genellikle kral/firavun, özel kraliyet giysileriyle, elinde tuttuğu asâ, başındaki çifte taç ve altında taşıdığı bir kobra/uraeus ile tasvir edilmiştir.^[33] Eski Mısır'da firavunların hâkimiyetlerini vurgulamak için kullandıkları maddi sembeler arasında yer alan asâyâ, Mısır uygarlığından günümüze ulaşan arkeolojik kalıntılarda da rastlanmaktadır.^[34]

Babil kralı Hammurabi de bazalttan yapılmış bir stel üzerinde, güneş tanrısı Şamas'tan bir asâ ve bir yüzük alırken görülmektedir.^[35] Çivi yazılı belge ve kitabelerde de *cihan kralı* gibi unvanlarla anılan Asur kralı I.

[27] Amelie Kuhrt, *Eski Çağda Yakınoğu*, çev. Dilek Şendil (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 1: 194.

[28] W. Y. Loebel-John F. Nunn, "Staffs as walking aids in ancient Egypt and Palestine", *Journal of The Royal Society of Medicine* 90 (1997): 450.

[29] Kuhrt, *Eski Çağda Yakınoğu*, 1: 279.

[30] Ömer Faruk Harman, "Asâ (Dinler Tarihi)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3: 449-450; M. Fuad Köprülü-Orhan F. Köprülü, "Asâ (İslam Tarihi)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3: 450-452; Ergun Candan, *Antik Mısır Sırları* (İstanbul: Sınır Ötesi Yayınları, 2005), 50.

[31] Candan, *Antik Mısır Sırları*, 100.

[32] Albert Champdor, *Mısır'ın Ölüler Kitabı*, çev. Suat Tahsuğ (İstanbul: Ruh ve Madde Yayınları, 2006), 15, 109.

[33] Kuhrt, *Eski Çağda Yakınoğu*, 1: 193. Güneş tanrısı Ra'nın gözü olarak tahayyül edilen uraeus, düşmanlarına karşı başını/gövdesini dikleştirilmiş bir formda, kralı korumak üzere saldırmaya hazır bir halde krallığın simgesi olarak resmedilmiştir. Kuhrt, *Eski Çağda Yakınoğu*, 1: 193.

[34] Loebel-Nunn, "Staffs as walking aids in ancient Egypt and Palestine", 450-451; Namık Sınan Turan, *Hilafet Erken İslâm Tarihinden Osmanlı'nın Son Yüzyılına* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017), 177.

[35] Paul Lawrence, *Kutsal Kitap Atlası* (İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2017), 36.

Tukulti-Ninurta/Urta (M.Ö. 1244-1208), *huzur veren asâsı ile ülkesini güven içinde yöneten veya elindeki krallık asâsı ile insanları ve kabileleri doğru yöneten bir kral* olarak gösterilmektedir.^[36] Roma imparatoru Titus M.S. 80'de imparatorluğunun eyaletlerinden biri olan Mısır'daki bir tapınak duvarına resmedildiği zaman, ayakta ve sağ elinde tehditkâr bir şekilde kaldırdığı tören asâsıyla betimlenmiştir.^[37] Mısır'ın ilk hükümdarlarından kral Narmer de 3200 yıl önce aynı pozda resmedilmiştir.^[38]

Kadim Mısır'da taç,^[39] asâ vb. unsurların yanısıra o dönemde yaygınlaşan hayvan kültürünün sarayda da kabul görmesiyle^[40] birlikte yılan da güç/iktidar/hükümdarlık/hâkimiyet sembolü olarak kullanılmıştır. İlk zamanlardan itibaren Mısır kralları *Yukarı ve Aşağı Mısır'ın Hâkimi, İki Tacı Taşıyan, Yılan Kral* gibi lakaplar taşımaktaydı.^[41] Firavunların başlarında, kral adının veya saray kapısının üstünde Mısır imparatorluğunun veya hanedanın/krallığın remzi/simgesi olarak şahin/doğan^[42] veya yılan arması bulunurdu. Malum olduğu üzere Mısır'da kabilelerden herbirinin, çoğu kez hayvan ya da insan gövdeli (yarı hayvan biçiminde düşünülen)^[43] veya hayvan başlı bir totemle temsil edilen^[44] bir yerel tanrısı/tanrıçası vardı. Yukarı Mısır kralı (tanrı ve tanrıçası), kutsal hayvanları akbabanın başı eklenmiş beyaz bir taç takıyordu. Aşağı Mısır kralının (tanrı ve tanrıçasının) tacı ise kırmızı olup tacın üzerinde totemleri olan kobranın başı bulunuyordu. İki krallık birleştikten sonra Mısır kralları birleşmiş Mısır'ı temsilen karma bir taç (pshent/pşent, Yukarı ve Aşağı Mısır'ı temsilen yassı kırmızı tacın içine sokulmuş yüksek taç)^[45] takmaya başlamışlardı. İşte bu karma taç, akbaba ve kobra başlarının yan yana yer aldığı, kırmızı ve beyaz taçlardan müteşekkildi.^[46]

[36] Esma Öz-İrfan Albayrak, "Çivi yazılı Belge ve Kitâbelerde Kralları Tanımlayan Unvan ve Sıfatlar", *History Studies* 7/1 (2015): 144-145.

[37] M. Fuad Köprülü-Orhan F. Köprülü, "Asâ (İslam Tarihi)", 3: 450; Turan, *Hilafet*, 177.

[38] Charles Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*, çev. Suat Kemal Angı (Ankara: Dost Kitabevi, 2018), 24.

[39] Bratton, *Yakın Doğu Mitolojisi*, 65; İndirkaş, *Türklerde Hükümdar Tacı Geleneği*, 10-11; Seyrek, *Mısır*, 5-6; Desplancques, *Antik Mısır*, 11-12.

[40] Erik Hornung, *Anahatlarıyla Mısır Tarihi*, çev. Zehra Aksu Yılmaz (İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2004), 105.

[41] Gündüz, *Mezopotamya ve Eski Mısır*, 92; Seyrek, *Mısır*, 6.

[42] Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma*, 29; Friedell, *Mısır ve Antik Yakındoğu'nun Kültür Tarihi*, 137.

[43] McNeill, *Dünya Tarihi*, 54.

[44] Hornung, *Mısır Tarihi*, 18.

[45] Friedell, *Mısır ve Antik Yakındoğu'nun Kültür Tarihi*, 137.

[46] Kurt Bittel, *Ön Asya Tarih Öncesi Çağları -Mısır, Filistin, Suriye-*, çev. Halet Çambel (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1945), 36, 46; Gündüz, *Mezopotamya ve Eski Mısır*, 89-93, 149-150, 187-188; İndirkaş, *Türklerde Hükümdar Tacı Geleneği*, 10-11; Seyrek, *Mısır*, 69; Yıldırım, *Uygarlık Tarihine Giriş*, 85-87; Şenel, *İnsanlık Tarihi*, 463-464.

Antik Mısır sanatında da yılan, oldukça sık kullanılan bir motiftir, ilahlar kobra yılanı figürü ile betimlenmektedir.^[47] Kefren'in krallık döneminde yapılmış yüzlerce heykelin en büyüğü ve en görkemlisi, eski Mısır heykelciliğin ilk devasa ürünü olan Büyük Sfenks'in başının üstünde de krallık başlığı ve altında güneş tanrısı Ra'nın amblemi olan kobra yılanı (uraeus) bulunmaktadır.^[48]

Eski Mısır kültüründe yılanın, kudret ve iktidar sembolü olarak nefesiyle firavunların düşmanlarını öldürdüğüne inanılırdı.^[49] Bu nedenle de tahtların yan yüzlerinde kobra, varoluşu temsil eden asâ (sopa, değnek) ile beraber görülmektedir.^[50]

Tıbbî ve mistik yönleriyle yılan, çok eski zamanlardan beri insanların ilgilerini çekmiştir. Kadim geleneklerde yılan, bir yandan iyilik, esenlik ve bereketin diğer yandan da kötülükler ve hastalıkların sebebi,^[51] sihirli gücü ve aracı veya simgesi olarak kabul edilmiştir.^[52] Bununla beraber Antik Mısır'da ve diğer bazı topluluklarda yılanın kutsal sayıldığı ve onlara ilahlık payesi verildiği, tanrı olarak tapınıldığı, bazı ilkel kabilelerin totemlerinin yılan olduğu, tanrılarının da çoğunlukla yılan biçiminde tasvir edildiği görülmektedir.^[53] Eski Mısır'da Amun, Atum, Neith vb. ilk tanrılar, yılan şeklindedir.^[54] Yine en önemli sağlık/tıp merkezi olan Teb/Thebes şehrinin totemi de yilandır.^[55] Eski Türk kavimleri arasında da yılan, aynen eski Mısır'da olduğu gibi, totem kabul edilmekteydi.^[56]

Üstlendiği anlamın insan yaşamında çok önemli bir yer tutması nedeniyle yılan, evrensel simgelerin başında gelmektedir. Başka bir ifadeyle yılan, tüm

[47] Fuat Yöndemli, *Tarih Öncesinden Günümüze Yılan* (Ankara: Piramit Yayınları, 2004), 18-19.

[48] Gündüz, *Mezopotamya ve Eski Mısır*, 191-196, 309-310; Yöndemli, *Yılan*, 18; Friedell, *Mısır ve Antik Yakındoğu'nun Kültür Tarihi*, 133; Özhan Öztürk, *Folklor ve Mitoloji Sözlüğü* (Ankara: Phoenix Yayınları, 2009), 953.

[49] Yöndemli, *Yılan*, 18.

[50] Yöndemli, *Yılan*, 18-19.

[51] Zeki Başar, *Halk Hekimliğinde ve Tıp Tarihinde Yılan* (Ankara: Atatürk Üniversitesi Dış Hekimliği Fakültesi Yayınları, 1978), 9; Salime Leyla Gürkan, "Yılan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 43: 527; Necati Sümer, "Dinsel ve Mitolojik Bir Sembol Olarak Yılan", *The Journal of Academic Social Science Studies* 43 (2016): 276.

[52] Başar, *Yılan*, 7-8; Yöndemli, *Yılan*, 15.

[53] Başar, *Yılan*, 7-10, 35-36, 41-42; Yöndemli, *Yılan*, 17-19, 55-66; Altan Armutak, "Doğu ve Batı Mitolojilerinde Hayvan Motifi II. Sürüngenler, Balıklar, Kanatlılar ve Mitolojik Hayvanlar", *İstanbul Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi* 30/2 (2004): 144-147; Gürkan, "Yılan", 43: 527; Sümer, "Dinsel ve Mitolojik Bir Sembol Olarak Yılan", 275-288.

[54] Gürkan, "Yılan", 43: 528.

[55] A. Süheyl Ünver, *Tıp Tarihi Tarihden Evvelki Zamandan İslam Tababetine Kadar* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1938), 44-45; Başar, *Yılan*, 45; Gürkan, "Yılan", 43: 528.

[56] Yöndemli, *Yılan*, 102.

eski dünya mitoloji ve dinlerinde yer almış evrensel bir sembol olarak hemen her yerde/kültürde^[57] karşımıza çıkmaktadır.^[58] Sümer ve Mısır tanrıçaları sürekli yılanlarla birlikte temsil edilmişlerdir.^[59]

Mısır metinlerinde başlangıçta dişi ve erkek bir çift yılanın, kaostan tanrısal düzeni oluşturduğu anlatılır. Bu sembolik imaj, Yunan-Roma-Hint vb. mitolojik kaynaklı inanç birimlerinde de vardır.^[60]

İbranîlerde hayvanlara özellikle de yılanla ait fetişist kültler bulmak mümkündür. Erken İbrânî Filistin devrinde, yılan suretindeki ilahlara (tunç yılanla)^[61] tapınıldığı kaydedilir.^[62] Sami kavimlerinde yılan, keskin ve üstün zekâlı, bilgili ve yol gösteren bir hayvandır. Tıpkı Asur-Babil mitolojisinde olduğu gibi Sami kavimlerde de yılanla kılavuzluk rolü verilmiştir.^[63] Yahudi kaynaklarında bazen bir, bazen çifte yılan, sopaya sarılmış bir şekilde resmedilmiştir.^[64]

Sümerlerde de *hayat ağacının beyi/hâkimi* anlamına gelen tanrı Ningişi'da'nın simgesi, bir sopaya/asâya sarılmış biri dişi öteki erkek iki yilandı.^[65] Sopa/asâ, kutsal ya da tanrısal olarak tanımlanan hayat ağacını/yaşamı ve gücü;

[57] İslam mitolojyasında yılan ve ejderha hakkında bk. Metin And, *Minyatürlerle Osmanlı-İslâm Mitolojyası* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), 322-327. Arapların tanrıçalarından Lât da Tedmür'de gerçek bir kraliçe heykeliyle, elinde yılan olan bir kadın şeklinde tasvir edilmiştir. Tefik Fehd, "Lât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27: 107; Adnan Demircan, "Son Peygamber'in Geldiği Coğrafya ve Toplum: Hicaz Bölgesi ve Câhiliye Arapları", *Cahiliye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed* (Ankara: Fecr Yayınları, 2007), 68.

[58] Geniş bilgi için bk. Yöndemli, *Yılan*, 15, 40; Armutak, "Doğu ve Batı Mitolojilerinde Hayvan Motifi", 144-147; Gürkan, "Yılan", 43: 527-529; Mehmet Ateş, *Mitolojiler ve Semboller* (İstanbul: Milenyum Yayınları, 2014), 181-188, 191; Canan Erden, *Dünya Mitlerinde Yılan* (Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016).

[59] Ateş, *Mitolojiler ve Semboller*, 182; Erden, *Dünya Mitlerinde Yılan*, 51-66; Sevgi Dönmez, "Eski Yakındoğu'da Yılanlı Tanrıça Kültü Üzerine Bir Değerlendirme", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 32/2 (2017): 407-426.

[60] Ateş, *Mitolojiler ve Semboller*, 198.

[61] Ahd-i Atik'in nakline göre Hz. Musa, İsrailoğullarına hayat/şifa versin diye tanrının emriyle tunç bir yılan yapmıştır. Çölde Sayım 21/4-9; 2. Krallar 18/4; William MacDonald, *Kutsal Kitap Yorumu Eski Antlaşma* (İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2004), 1: 212-213; Soury, *Karşılaştırmalı Mitoloji İşığında İsrail Dini*, çev. Harun Güngör-H. İbrahim Açımaz (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2008), 93. Tıbbî ve sihrî gücün sembolü olan tunç yılan (Nehushtan/Nehuştan, bir asâ üzerine dolanmış pirinçten yapılmış yılan sütunu), daha sonra *sürçme taşı*, *tökeleme kayası* olarak tazim edilmiş, Hizkiya/Hezekiah döneminde de putperest dolanma mabetleriyle birlikte ortadan kaldırılmıştır. Çölde Sayım 21/4-9; 2. Krallar 18/4; Soury, *İsrail Dini*, 93. MacDonald, *Kutsal Kitap Yorumu Eski Antlaşma*, 1: 212-213, 468-469; Sümer, "Dinsel ve Mitolojik Bir Sembol Olarak Yılan", 285.

[62] 2. Krallar 18/4; MacDonald, *Kutsal Kitap Yorumu Eski Antlaşma*, 1: 468-469; Yöndemli, *Yılan*, 34, 55-56.

[63] Soury, *İsrail Dini*, 92-93.

[64] Yöndemli, *Yılan*, 34-40; Gürkan, "Yılan", 43: 529. Sopaya dolanmış çifte yılan veya sopaya dolanmış tek yılan (caduceum/caduceus), antik çağda hem şark hem de Akdeniz medeniyetlerinde sık rastlanan bir tasvirdir. Yöndemli, *Yılan*, 35, 39, 70.

[65] Yöndemli, *Yılan*, 20; Gündüz, *Mezopotamya ve Eski Mısır*, 301; Ateş, *Mitolojiler ve Semboller*, 198.

yılanlar ise gençliği/dinçliği temsil ediyordu. Sopa, sopa-yılan (çift yılanlı asâ motifi), tek yılan ve birbirine sarılmış iki yılan, binlerce yıl çeşitli din ve kültürlerde koruyucu ve şifa verici bir simge/sembol olarak kullanılmıştır. Hatta eski Yunan'daki hekimlik/tıp tanrısı veya tanrısal hekim ve iyileştirici tanrı/kahraman Asklepios'un^[66] yılanlı asâsı da günümüzde tıbbın ve sağlıkla ilgili kurum ve kuruluşların sembol ve amblemlerine esin kaynağı olmuştur.^[67]

Uzun ömürlü ve yaşam kaynağı olarak görülmesine bağlı olarak Arapçada da yılan *canlı, diri, uzun yaşayan* manasında *hayye* kelimesiyle karşılanmış, uzun ömürlü kişilere de mecazen *hayye* denilmiştir.^[68] Dolayısıyla gerek siyasî ve kültürel gerekse de inanç olarak İsrailoğulları üzerinde derin izler bırakan Mısır medeniyetine ait bu iki sembolün; Kur'an'a, Musa peygamber kıssasına yansındığını düşünmekteyiz.

3. Arap Kültüründe Asâ

Tarih boyunca asâ; çoban ve yolcuların elinde bir destek ve silah,^[69] korunma ve savunma aracı, kral veya hükümdarın elinde ise kudret ve otorite sembolü olarak işlev görmüştür.^[70]

Asâ, kadim Mısır'da olduğu gibi Arap geleneğinde de hükümlanlık/egemenlik sembolleri arasında yer almaktadır. Cahiliye Arapları umumiyetle hayat şartlarının bir gereği olarak asâ taşırlardı. Bedevi yaşam kültürünün ayrılmaz bir parçası olan asâ (kadîb),^[71] aynı zamanda onlar nezdinde saltanat, güç, hüküm ve nüfuz alâmetiydi.^[72] Cahiliye devrinin meşhur hatip ve şairleri de asâ taşır, hutbe okurken veya şiir inşad ederken asâya dayanırlardı.^[73] Diğer

[66] Kemalettin Özden, *Tıp Tarih Mitoloji* (Ankara: Ayraç Yayınları, 2003), 51-62; Umberto Eco, *Antik Yunan*, çev. Layla Tonguç Basmacı (İstanbul: Alfa Yayınları, 2017), 634-635; Karl Kerényi, *Yunan Mitolojisi: Tanrılar, İnsanlar ve Kahramanlar*, çev. Oğuz Özügöl (İstanbul: Say Yayınları, 2018), 123-125.

[67] Başar, *Yılan*, 35-36, 41-42; Yöndemli, *Yılan*, 20; Özden, *Tıp Tarih Mitoloji*, 51-62; Gündüz, *Mezopotamya ve Eski Mısır*, 301; Pierre Grimal, *Mitoloji Sözlüğü Yunan ve Roma*, çev. Sevgi Tamgüç (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2012), 92-93; Gürkan, "Yılan", 43: 528.

[68] İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 14: 211; Kemalettin Muhammed b. Musa ed-Demîrî, *Hayatü'l-Hayevâni'l-Kübrâ*, thk. İbrahim Salih (Dimeşk: Dâru'l-Beşâir, 2005), 2: 162-194; Gürkan, "Yılan", 43: 527; Kudret Emiroğlu-Suavi Aydın, *Antropoloji Sözlüğü* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2009), 914.

[69] Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1998), 3: 12, 51, 69.

[70] Harman, "Asâ (Dinler Tarihi)", 3: 449; Loebel-Nunn, "Staffs as walking aids in ancient Egypt and Palestine", 450.

[71] Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, 3: 92; Hasan Taşdelen, "Câhiz'in Diliyle Arap Kültür ve Edebiyatında 'Asâ'", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2008): 292-293.

[72] Cevâd Alî, *el-Mufassal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslam* (b.y.: Dâru's-Sâkî, 2001), 8: 206.

[73] Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, 3: 7-12, 117; Ebu'l-Ferec İsfehânî, *el-Ağâni*, thk. Semîr Câbir (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 15: 236-241; Cevâd Alî, *Mufassal*, 12: 41-42, 16: 406-407, 418; Emrah Dindi, *Kur'an'da İslam Öncesi Kültür* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 643-644.

bütün peygamberler/nebiler gibi^[74] Hz. Peygamber'in de bir güç ve adalet timsali olarak asâ taşıdığı, cuma hutbesi okurken asâyâ (aneze/kadîb/mih-sara)^[75] dayandığı ve günlük yaşamının çeşitli safhalarında da asâ kullandığı nakledilmektedir.^[76]

Halifeler döneminde de asâ, minberle birlikte Hz. Peygamber'e mahsus/özgü hilafet sembolü olarak özel ilgi görmüştür.^[77] Asâ, İslam devletlerinde de gerek halifelerin gerekse de diğer hükümdar/sultanların hükümranlık/halifelik alâmetlerinden biri olmuştur. Halifeler tahta çıkınca kendisine hırka, mühür ve asâ takdim edilmiştir.^[78] Nitekim Emevi devletinin kurucusu Muâviye b. Ebû Süfyân, Resûlullah'tan kalan minber ve asâyı, hâkimiyetini güçlendirmek amacıyla Şam'a taşımak istemiştir. Muâviye'nin minber ve asâyı Medine'den Dımaşk'a nakletme çabası, bu alâmetlerin hilâfetin meşruiyeti açısından taşıdığı önemi göstermektedir.^[79] Emeviler devrinin üç büyük şairinden biri olan Ferezdak da Hişâm b. Abdilmelik'i methettiği bir beytinde, Hz. Peygamber'den tevarüs eden minber ve asâyı kasederek *ûdeyn* (iki *ûd*=iki tahta parçası)^[80] ve *hâtem'in* (mühür), mülk ve saltanat tezahürlerinden olduğunu açıkça ifade etmektedir.^[81]

Emevi ve Abbasilerde asâ, halifeye mahsus en mühim hilâfet alâmeti sayılmıştır.^[82] Öyle ki Abbasiler döneminde halifelîğe mahsus saltanat alâmetlerinden

[74] M. Fuad Köprülü-Orhan F. Köprülü, "Asâ (İslam Tarihi)", 3: 451; Turan, *Hilafet*, 178. Suyûtî, asâ kullanmanın peygamberlerde görülen ortak bir özellik/uygulama olduğunu göstermek üzere *el-İnbâ bi-enne'l-asâ min süneni'l-enbiyâ* adlı bir risâle yazmıştır. M. Fuad Köprülü-Orhan F. Köprülü, "Asâ (İslam Tarihi)", 3: 451.

[75] Asâ, baston manasına gelen mihsara, aynı zamanda kralların hitabet esnasında kullandıkları bir enstrümandır. Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail b. Sîde el-Mürsî, *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-Azam*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000), 5: 54.

[76] Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd el-Basrî, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1968), 1: 249-250, 5: 516; Câhız, *el-Beyân ve'l-Tebyîn*, 3: 69; Harman, "Asâ (Dinler Tarihi)", 3: 450; Mustafa Baktır, "Hutbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18: 425; Turan, *Hilafet*, 178.

[77] İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 59; Casim Avcı, "Hilafet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 17: 543; Turan, *Hilafet*, 178.

[78] Corci Zeydân, *İslam Uygarlığı Tarihi*, çev. Necdet Gök (Ankara: İletişim Yayınları, 2013), 1: 179-180; Avcı, "Hilafet", 17: 543; Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1999), 127-128; Turan, *Hilafet*, 177-178.

[79] Avcı, "Hilafet", 17: 543; Nebi Bozkurt, "Minber", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 30: 101.

[80] Resûlullah'ın minberi ve asâsına *ûdân/ûdeyn* adı verilmiştir. Bozkurt, "Minber", 30: 101.

[81] İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 3: 315; Ebu'l-Muzaffer Usâme b. Münkız el-Kinânî, "Kitâbu'l-Asâ", *Antologie de Textes Arabes Inédits par Ousâme et sur Ousâme*, thk. Hartwig Derenbourg (Paris: Ernest Leroux, 1893), 31; Muhammed b. Muhammed el-Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs* (Şâmîle 3.23), 2146; M. Fuad Köprülü-Orhan F. Köprülü, "Asâ (İslam Tarihi)", 3: 451; Bozkurt, "Minber", 30: 101.

[82] Avcı, "Hilafet", 17: 544.

birçoğu, doğrudan doğruya halifeler tarafından diğer hükümdarlara verildiği halde hilafet asâsı (kadîbi), yalnız halifelere münhasır bırakılmıştır.^[83]

Yukarıda mevzunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olması hasebiyle asânın eski Mısır ve Arap kültürlerindeki yerini ortaya koyduktan sonra, şimdi de Hz. Musa'ya isnat edilen asânın mucize olup ol(a)mayacağını, hâkimiyet alâmeti olarak telakki edilip edil(e)meyeceğini Kur'an ve tarihsel veriler ışığında irdelemeye çalışacağız.

4. Kur'an-Tarih/Siyer Bağlamında Hz. Musa'nın Asâsı

Konumuzla bağlantılı olarak Tevrat'ta Hz. Musa'ya, Allah tarafından seçildiğinin bir alâmeti veya peygamberliğinin göstergesi olarak asâ mucizesinin verildiği, Hz. Musa asâsını yere atınca asânın önce yılanı dönüştüğü, sonra da eski haline geldiği belirtilmektedir.^[84] Ayrıca Hz. Musa'nın veziri/yardımcısı/sözcüsü^[85] peygamber Harun'un da asâsından ve firavunun huzurunda asâsının yılan olmasından söz edilmektedir.^[86]

Kur'an'da ise asâ, on ayette (tekil olarak asâke, asâhu, asây)^[87] Musa'ya (as); iki ayette de (ısıyy/ısıyyühüm şeklinde)^[88] sihirbazlara (din adamları/rahipler) nispet edilerek kullanılmaktadır. Ayrıca başka bir yerde de Süleyman peygambere izafe edilen bir asâdan (minsee)^[89] bahsedilmektedir.

Mekke döneminin ilk evresinde nazil olan Tâhâ sûresinde anlatılan kıssasında Hz. Musa, "O sağ elindeki nedir, ey Musa?" şeklinde kendisine yöneltilen suale şöyle cevap vermektedir: "O benim asâm" dedi, "ona dayanırım; onunla davarıma yaprak silkelerim ve başka işlerde de kullanırım onu." (Tâhâ 20/17-18).^[90]

[83] M. Fuad Köprülü-Orhan F. Köprülü, "Asâ (İslam Tarihi)", 3: 451.

[84] Çıkış 4/1-5; Harman, "Asâ (Dinler Tarihi)", 3: 449.

[85] Tâhâ 20/29; el-Kasas 28/34-35; Ebi'l-Fidâ İsmail b. Kesîr, *Kasasü'l-Enbiyâ*, thk. Yusuf Ali Bedîvi (Beyrut: Daru İbn Kesîr, 2004), 336-337; Sayı, *Kur'an'da Hz. Mûsa*, 98-99. Ayrıca bk. Çıkış 4/14-17, 7/1-5. Hz. Musa, firavuna gitmekle görevlendirildiğinde "Ey Rabbim! Bana yakınlarımın arasından yükümü paylaşacak bir yardımcı tayin et, kardeşim Harun'u bana vezir kıl; onunla benim gücümü pekiştir ve görevimden ona da pay ver." (Tâhâ 20/24-35; eş-Şu'arâ 26/12-13; el-Kasas 28/34-35) diyerek Hz. Harun'un nebî/vezir tayin edilmesini istemiştir.

[86] Çıkış 4/1-17, 7/8-13; Çölde Sayım 17/1-11; MacDonald, *Kutsal Kitap Yorumu Eski Antlaşma*, 1: 100-103; Harman, "Asâ (Dinler Tarihi)", 3: 449. Asâ (veya yılanı dönüştüren değnek) ile gerçekleştirilen çeşitli mucizeler/anlatılar hakkında bk. Çıkış 7/14-25, 8/5-6, 8/16-18; Harman, "Asâ (Dinler Tarihi)", 3: 449.

[87] Tâhâ 20/18; el-A'râf 7/107, 117 vb.

[88] Tâhâ 20/66; eş-Şu'arâ 26/44.

[89] Sebe' 34/14.

[90] Tâhâ sûresinde (Tâhâ 20/17-20) ilk başta gerçek anlam ve fonksiyonuyla zikredilen asâ ve sürü motifi, kanaatimizce Hz. Musa'nın çoban krallığına işaret etmektedir. Aynı bağlamda asânın eski haline döndürülmesi meselesi de (Tâhâ 20/21) Mısır'da Hyksoslarla birlikte İsrailoğullarının hâkimiyetlerine telmihte bulunmaktadır. İsrailoğulları-koyun, çoban-kral metaforu hakkında bk. Sayılar 27/17; 1. Krallar 22/17; 2. Samuel 24/17; 1. Tarihler 21/17; Yeremya 50/6-7; Hezekiel 34/1-31.

Hız. Musa'nın kendisine dayandığı ve onunla hayvanlarını/sürülerini güttüğü sözkonusu asânın yılan olması veya yılanı dönüşme keyfiyeti de Kur'an'da hayye,^[91] cân,^[92] sü'bân^[93] gibi üç ayrı kelime ile anlatılmaktadır. Kur'an'da üç şekilde tavsif edilen yılan, nübüvvetin başlangıcında hayye ve cân, ileri/son aşamasında ise sü'bân diye isimlendirilmiştir.^[94] Asânın yılanı dönüşmesi, üç yerde vuku bulmuştur. İlk olarak Hız. Musa, ilk vahye muhatap olduğunda;^[95] ikinci defa, firavun ve avanesiyle ilk karşılaşp İsrailoğullarının durumu hakkında konuştuğunda;^[96] üçüncü defa da bir bayram/toplanma gününde firavun ve sihirbazların da içinde bulunduğu bir topluluğun önünde^[97] meydana gelmiştir.

Bunların dışında asâ, hem göç/çıkış sırasında denizin yarılması^[98] hem de çıkış sonrası İsrailoğullarının su ihtiyacını gidermek için taştan pınarların fişkirtılması gibi^[99] bir takım mucizelerin/olayların gerçekleşmesinde de araç olarak kullanılmıştır. Bu yüzden söz konusu asâya -klasik anlamda mucizelerin temel niteliklerine/tehaddi şartlarına uyup uymadığına bakılmaksızın^[100] kutsallık/harikuladelik atfedilmiştir.

Kaynaklarda bu (sihirli büyü/ılsımlı/majik)^[101] değneğin/asânın mucizevi bir şekilde fiziksel bir dönüşüm geçirdiği ve devasa bir yılan/ejderha biçimine girdiği nakledilir. Asânın mucizevi şekilde büyük bir ejdarha olduğu, ağaçları ve taşları yuttuğu, ağzını açıp alt çenesini yere, üst çenesini de sarayın surlarına/duvarlarına koyduğu, sonra firavuna yöneldiği, firavunun bu mucize karşısında dehşete kapıldığı, tacını tahtını bırakıp kaçıp kurtulmaya çalıştığı ve Musa'dan (as) yardım dilediği rivayet edilir.^[102]

[91] Tâhâ 20/20.

[92] en-Neml 27/10; el-Kasas 28/31.

[93] eş-Şu'arâ 26/32; el-A'raf 7/107. Hayye, hem erkek hem dişi yılan için kullanılan genel bir isimdir. Küçük ve ince yılanlara cânın; büyük, iri, uzun yılanlara ise sü'bân denilmektedir. Cârullah Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşeri, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vil*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 3: 60; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 1: 236, 14: 211; Demîri, *Hayatü'l-Hayevân*, 1: 562, 599-600, 2: 162-194.

[94] Demîri, *Hayatü'l-Hayevân*, 1: 600.

[95] Tâhâ 20/9-21; en-Neml 27/7-10; el-Kasas 28/29-31.

[96] eş-Şu'arâ 26/16-32; el-A'râf 7/104-107.

[97] Tâhâ 20/56-70; eş-Şu'arâ 26/35-45; el-A'râf 7/110-120.

[98] Tâhâ 20/77; eş-Şu'arâ 26/63.

[99] el-A'râf 7/160; el-Bakara 2/60. Ayrıca bk. Çıkış 17/1-7; Harman, "Asâ (Dinler Tarihi)", 3: 450.

[100] Örneğin; Hız. Musa'nın vahye ilk muhatap olmasında asânın yılanı dönüşmesi, hem *meydan okuma* hem de *iddiaya uygun olarak vuku bulma* gibi mucize şartlarına uymamaktadır.

[101] Candan, *Antik Mısır Sırları*, 81-85. Candan'a göre bu tür asâlar, sıradan değnekler olmayıp bir takım enerjileri çeken, toplayan, dönüştüren ve psöşik yeteneklerle ilgili uygulamalarda gücün etkisini misliyle büyüyen bir nevi amplifikatör gibi kullanılabilen özel aletlerdir. Candan, *Antik Mısır Sırları*, 98.

[102] Dönüşüm esnasında yılanın şekli ve boyu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân fi Te'vili'l-Kur'an*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (b.y.:

Ancak biz, Hz. Musa'nın asâsının mucizeyle bir ilgisinin bulunmadığı kanaatindeyiz. İsrailoğullarının kurtarıcı lideri Hz. Musa'nın hayatı ve firavunun sarayı bağlamında Kur'an'da bahsedilen asânın, eski Mısır topraklarının hâkimi kral-tanrıların ellerindeki sembol asâ gibi güç ve iktidarı temsil ettiğini, kıssadaki *elki asâke=asâm at, elkâ asâhu=asâsım attı* gibi deyimsel ifadelerin de Hz. Musa'nın saltanat ve otoritesine, hâkimiyetinin Mısır toprakları Suriye ve Filistin civarında yayılmasına işaret ettiğini düşünmekteyiz. Hz. Musa'nın firavuna ilk tebliğinde “İsrailoğullarını benim/bizim ile gönder.” (Tâhâ 20/47; eş-Şu'arâ 26/17; el-A'râf 7/105),^[103] demesine karşılık firavun ve ileri gelen adamlarının “Sihriyle sizi yurdunuzdan çıkarmak istiyor.” (Tâhâ 20/57, 63; eş-Şu'arâ 26/35; el-A'râf 7/110) ve “Bu toprakları (memleketin yönetimini) kardeşinle birlikte ele geçirmek için mi çıktın karşımıza?” (Yûnus 10/78) şeklindeki sözleri, bizi böyle düşünmeye sevk etmektedir. Aksi takdirde asânın yılan olması veya ejderhaya dönüşmesiyle firavun ve ileri gelenlerin yurtlarından çıkarılması, İsrailoğullarının o toprakları yurt edinmesi arasında bir ilişki kurmak zor ve anlamsız olacaktır.

Burada asâ meselesinin yanlış anlaşılmasının ve mucizeye indirgenmesinin temel nedeni, hiç şüphesiz Arapların ekseriyetle sözlerinde kullandığı^[104] teşbihi anlatımın hakikat olarak algılanmasıdır. Kur'an'da asânın anlatımında teşbih edatlarından hem harften (ke-enne) hem de fiilden (yuhayyil/tahyîl/) yararlanılmıştır. Üç teşbih edatından ikisi^[105] asânın tasvirinde kullanılmasına rağmen, hakiki bir yılan dönüşme olarak yorumlanmıştır. Oysa tarihsel arkaplana göre bir benzetme yapılmış, vahiy ve tebliğ olgusu somutlaştırılarak

Müessesetü'r-Risâle, 2000), 13: 15-17; Ebî İshâk Ahmed b. Muhammed es-Sa'lebî, *Kasasü'l-Enbiyâ el-Müsemmâ Arâisü'l-Mecâlis* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 1994), 183-184; İbn Kesir, *Kasasü'l-Enbiyâ*, 339-340, 346-347; Demîrî, *Hayatü'l-Hayevân*, 1: 600; Mustafa Asım Köksal, *Peygamberler Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 2: 37; Sayı, *Kur'an'da Hz. Mûsa*, 85-90. Rivayetlere göre sihirbazlar da asâlarını atınca vadi (karşılaşma yeri), her türlü evsafa (büyük-küçük, kısa-uzun, kanatlı-kanatsız, ağızlarından ateşler saçan vs.) yılanlarla dolmuştur. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 18: 334-339; Sa'lebî, *Kasasü'l-Enbiyâ*, 185-186; Köksal, *Peygamberler Tarihi*, 2: 48-50; Sayı, *Kur'an'da Hz. Mûsa*, 129-130.

[103] Ayrıca bk. Çıkış 3/1-20, 4/21-23, 7/1-5.

[104] Cemaleddin Abdurrahman es-Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an-Kur'an İlimleri Ansiklopedisi*, çev. Sâkıp Yıldız-Hüseyn Avni Çelik (İstanbul: Madve Yayınları, ts.), 2: 113.

[105] Teşbih edatları; harf (ke/gibi, keenne/sanki), isim (misl ve şibh) ve fiil (hayale/tehyîl vb.) olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır. Suyûtî, *el-İtkân*, 2: 113; Bedrüddin Muhammed b. Abdillâh b. Bahâdir ez-Zerkeşî et-Türkî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Beyrut: Dâru'l-Hayâtî'l-Kütübî'l-Arabî, 1957), 3: 416; İsmail Durmuş, “Teşbih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40: 553-556. Asıl olarak *soyut suretler* demek olan tahyîl, *bir şeyin hayalini zihninde canlandırmak, bir şeyi düşünmek, tasavvur etmek, zannetmek* anlamlarına gelmektedir. Râğib İsfehânî, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'an*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1997), 304. “... yuhayyelü ileyhi min sihrim enneâ tes'â/sihirleri sebebiyle (asâları) sanki hızla akıyormuş gibi göründü veya hızlı hareket eden yılanlar gibi göründü.” (Tâhâ 20/66) ifadesi, fiille yapılan teşbihe örnek gösterilmektedir. Suyûtî, *el-İtkân*, 2: 113; Zerkeşî, *el-Burhân*, 3: 416.

gözler önüne serilmiştir. Kur'an'da aynı edatla çekirge (kennehum cerâdün münteşir),^[106] deve (keennehû cimâletün sufr),^[107] eşek (kennehum humurun müstenfirah ferrat min kasverah)^[108] gibi çeşitli hayvanlara yapılan teşbihlerin sayısı oldukça fazladır.^[109] Nasıl ki “Onlar sanki aslandan kaçan yaban eşekleridir.” (el-Müddessir 54/50) ifadesini, gerçekte yaban eşeklerine dönüşme olarak anlamıyorsak aynı şekilde asânın da yılanı dönüşmediğini kabul etmek durumundayız. Dolayısıyla teşbih edatının kullanıldığı sözkonusu tablolar, kanaatimizce meseleyi kavratmak için verilmiş birer örneklerdir. Ne var ki Kur'an'ın sıkça başvurduğu bu anlatım tarzı, Musa (as) ve asâsının yılanı teşbihi konusunda gözardı edilmiştir.

Kur'an'ın bu tür ifadelerini, Kur'an'ın dilinin genel özelliklerini hesaba katarak ele almak ve Arap dilinin kullanım kuralları içerisinde anlamaya çalışmak durumundayız. Dolayısıyla burada somut tarihi ve toplumsal gerçekliklere atıfta bulunarak peygamberler yoluyla Hz. Şuayb'a ondan da Hz. Musa'ya intikal eden nübüvvet asâsı^[110] ile Mısır'da firavunların idaresi altındaki bölgeler üzerindeki egemenliğini simgeleyen asâ arasında kuvvet yönünden benzerlik/bağıntı kurulmaktadır. Hatta bu anlatılarda, Hz. Musa'nın yılanlı asâsı, eski Mısır'da tanrı-kral firavunların tanrısal otoritesini, ölümsüzlüğünü ve gücünün sonsuzluğunu, yenilmezliğini^[111] sembolize eden asâ ve yilandan, siyasî bir figür/kraliyet imgesi olarak taçlarında bulunan, Ra'nın amblemi kobradan (uraeus) üstün gösterilmektedir.^[112] Farklı bağlamlarda onun bir takım farklı niteliklerini ortaya koyan isimlerinde de bu durum tezahür etmiştir. Kur'an'da kullanıldığı alan ve zamanlar gözönüne alındığında da Hz. Musa'nın vahiy esnasındaki veya vahye muhatap olduğu ilk dönemlerinde küçük ve ince olan (hayye ve cân) yılan; firavun, sihirbazlar ve ileri gelenler/mele' karşısında tebliğin geniş yankılarla bütün

[106] “... tıpkı yayılan çekirgeler gibi.” (el-Kamer 54/7).

[107] “... sanki kızıl bir deve gibi.” (el-Mürselât 77/33).

[108] “... sanki korkup kaçan merkepler gibi.” (el-Müddessir 54/50). Kur'an'da vahiy ve peygamber karşısında müşriklerin durumunu tasvir eden bu deyim hakkında bk. Zemaşşerî, *Keşşâf*, 4: 657.

[109] Geniş bilgi için bk. Abdurrahman Kasapoğlu, “Kur'an'da Hayvan Davranışlarına Benzetilen İnsan Karakterleri”, *FÜF Dergisi* 11/1 (2006): 47-75.

[110] Kaynaklarda asâyı, peygamber asâsını elinde bulunduran Hz. Şuayb'ın (Medyen kâhini Yetro'nun) verdiği rivayet edilmektedir. Asânın nitelikleri ve Hz. Musa'nın bu asâyı nasıl sahip olduğu hakkında detaylı bilgi için bk. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 19: 567-568; Sa'lebî, *Kasasul-Enbiyâ*, 175-176; Zemaşşerî, *Keşşâf*, 3: 410; Köksal, *Peygamberler Tarihi*, 2: 18-20.

[111] Plutark, *İsis ve Osiris*, çev. Muammer Tuncer (İstanbul: Ruh ve Madde Yayınları, 2006), 190.

[112] Hz. Musa'nın asâsının ileri gelenlerin asâlarını yutmasına temas eden ayetler için bk. Tâhâ 20/68-69; eş-Şu'arâ 26/45; el-A'râf 7/117. Burada teşbihi bir anlatım sözkonusu olduğuna göre bu durumda yutma işi de hakiki değildir. Aksi halde gerçek olan asânın/yılanın, asâ fiili olarak yılanı dönüşüyse, mutlak anlamda gerçekliği olmayan bir şeyi yutmasını izah etmemiz mümkün olmayacaktır.

yurdu kapladığı dönemde *sü'bâna=ejderhaya dönüşmüş ve düşmanlarına galip gelmiştir*. Arap dilinde benzer bir formda tam bu durumu ifade eden bir de deyim mevcuttur. Araplar, *el-asâ mine'l-usayyeti ve'l-ef'â bintü hayyeten=Büyük bir asâ, küçük bir filizden/daldan meydana gelir. Engerek yılanı da bir yilandan doğar*^[113] deyimini, genellikle *büyük ve önemli hadiselerin/işlerin küçük şeylerden teşekkül edip meydana geldiğini* belirtmek için kullanmışlardır.^[114]

Kısaca Kur'an'ın bu tür ifadelerinin lafzî anlamıyla ele alınmaması gerektiği kanaatindeyiz. Asânın yılanı benzetilmesi, en başından beri eski Mısır'da tanrıların kobra/engerek yılanı (figürü/formu) ile betimlenmesiyle, daha genel olarak tanrısal güçlerin sık sık hayvan veya hayvan başlı (yarı hayvan biçiminde)^[115] resmedilmesiyle ilgilidir. Bu nedenle de Kur'an'da asânın (vahiy, nübüvvet ve hâkimiyetin) yılan ve ejderha olarak tasvir edilmesi, tarihi zemin ve zamana uygun düşmektedir.

Asânın mucize olarak algılanmasının diğer bir nedeni de kıssada geçen kimi deyimsel ifadelerin literal/lafzî yaklaşımla ele alınmasıdır. Kur'an'da sadece Hz. Musa kıssasıyla bağlantılı olarak geçen *elkâ asâhu/asâsını attı*^[116] ibaresinin, öteden beri tarihsel ve kültürel ortamdan, nüzül döneminde asânın ihtiva ettiği sosyo-kültürel anlamdan bağımsız olarak değerlendirildiği ve literal bir okumaya tabi tutulduğu için yanlış anlaşıldığı kanaatindeyiz.

Asıl anlamı *değnek, sopa, baston, ağaç dalı* olan asâ kelimesinin, aynı zamanda mecazen *güç, kuvvet, topluluk/cemaat, toplanmak, bir araya gelmek*,^[117] *birlik/dirlük, düzen, güzel/iyi (zora/dayağa/asâya başvurmada) idare/yönetim*^[118] anlamlarında da kullanıldığını, lügat kitaplarında asâ kelimesiyle ilgili olarak çok sayıda

[113] Cârullah Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Müsteksâ fi Emsâli'l-Arab* (Beyrut: Daru'l-Kütüb-İlmiyye, 1987), 1: 334.

[114] Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, 3: 39; Zemahşerî, *el-Müsteksâ*, 1: 334; Ebu'l-Muzaffer, "Kitâbu'l-Asâ", 35; Demîrî, *Hayatü'l-Hayevân*, 2: 190; Taşdelen, "Câhiz'in Diliyle Arap Kültür ve Edebiyatında 'Asâ'", 298.

[115] Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma*, 42-43, 51.

[116] Bu kullanım/ibare Kur'an'da, üçü "elkâ asâhu" (eş-Şu'arâ 26/32, 45; el-A'râf 7/107), diğer üçü de "elki asâke" (en-Neml 27/10; el-A'râf 7/117; el-Kasas 28/31) şeklinde olmak üzere toplam altı yerde geçmektedir.

[117] Ebu'l-Fazl Ahmed b. Muhammed el-Meydâni, *Mecmeu'l-Emsâl*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 1: 364; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 15: 63.

[118] Asâ sözcüğünün etimolojisi ve deyimsel anlamları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, 3: 36-44, 52-67, 124; İbn Sîde, *el-Muhkem*, 2: 297-300; Ebu'l-Muzaffer, "Kitâbu'l-Asâ", 14-38; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, 8499-8500; Taşdelen, "Câhiz'in Diliyle Arap Kültür ve Edebiyatında 'Asâ'", 285-312. Deyim olarak kullanıldığında asâ kelimesi, *itaat, yönetim, yönetmek, güzel bir şekilde idare etmek* gibi anlamlara gelmektedir. Cevâd Ali, *Mufassal*, 8: 206. Hüküm ve itaat altına alınmayan muhalif kimselerin isyan edip yönetimi/kabile birliğini bölmesi anlamında *şekka'l-asâ veya inşekkati'l-asâ/asa yarıldı* deyimini kullanılmıştır. Ebu'l-Muzaffer, "Kitâbu'l-Asâ", 19. Ayrıca bk. Meydâni, *Mecmeu'l-Emsâl*, 1: 364; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 15: 63; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, 8499-8500; Taşdelen, "Câhiz'in Diliyle Arap Kültür ve Edebiyatında 'Asâ'", 288.

deyimin içerisinde *elkâ asâhu* tabirinin de yer aldığını^[119] müşahede etmekteyiz. Konumuza medar olan bu deyim, *yolculuğa son vermek, bir yere/şeye (hedef, murad, vatan, rahat vb.) ulaşmak, bir yerde ikamet etmek, bir ülkeyi veya yeri benimseyip yurt edinmek, bir yere kazık çakıp çadırı kurmak, otlaklara, bereketli topraklara göç edip orada yerleşmeye karar kılmak*^[120] manalarında kullanılmaktadır. Sözkonusu deyim, esasında çölde seyahet eden yahut bir beldeden diğerine göç eden insanların yolculuk hallerinin sona ermesiyle birlikte ellerinde taşıdıkları asâyı bırakmalarını ifade etmektedir. Dolayısıyla Arap dilinde *göçebelikten kurtulup yerleşik hayata geçme veya bir yerde ikamet ederken başka bir beldeye/asli vatana yerleşme durumunu* belirten bu deyimle, dolaylı olarak İsrailoğullarının Hz. Musa önderliğinde^[121] göçebelikten ve esaretten^[122] kurtuluşlarına atıf yapılmaktadır. Bu yüzden yukarıda ifade edildiği gibi kıssanın ana mihverini İsrailoğullarının göçü ve yeni yurt bulmaları/edinmeleri^[123] oluşturmaktadır. Zaten Hz. Musa'ya da ilk başta, Mısır'da kötü muamele gören, bir bakıma esaret yaşamı süren İsrailoğullarını oradan çıkarıp Filistin ve Kenan bölgelerine geri götürme görevi tevdi edilmiştir.^[124]

Kanaatimize göre Levi soyundan karizmatik lider olan Hz. Musa'nın^[125] öncülük ve organize ettiği^[126] İsrailoğullarının, kadim Mısır'da iktidar ve saltanatı elinde bulunduran, İsrailoğullarına düşmanlıklarıyla tanınan firavun yönetiminden^[127] ayrılıp yeni yurt ve topraklar bulmaları; aynı anlamda

[119] Detaylı bilgi için bk. İsfehâni, *Müfredât*, 570; İbn Sîde, *el-Muhkem*, 2: 298; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 15: 63; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, 8499-8500; Taşdelen, "Câhiz'in Diliyle Arap Kültür ve Edebiyatında 'Asâ'", 286-291, 298-301.

[120] Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî-İbrahim es-Semarrâî (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.), 2: 197; Câhîz, *el-Beyân ve'l-Tebyîn*, 3: 124; İsfehâni, *Müfredât*, 570; Meydânî, *Mecmeu'l-Emsâl*, 1: 364, 2: 101; Ebu'l-Muzaffer, "Kitâbu'l-Asâ", 14, 23-24; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 15: 63; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, 8499; Taşdelen, "Câhiz'in Diliyle Arap Kültür ve Edebiyatında 'Asâ'", 289.

[121] Çıkış 14/11-12; MacDonald, *Kutsal Kitap Yorumu Eski Antlaşma*, 1: 110; Gündüz, *Mezopotamya ve Eski Mısır*, 315.

[122] İsrailoğullarının, Mısırlıların egemenliği altında bulduklarına ve firavunların zulmüne maruz kaldıklarına temas eden ayetler hakkında bk. Tâhâ 20/47; eş-Şu'arâ 26/10-22; el-Kasas 28/4; el-Mü'minûn 23/47.

[123] Tevrat'a göre İsrailoğulları Mısır'da dört yüz otuz yıl yaşadıkdan sonra kadın ve çocuklar hariç altı yüz bin kadar erkekle yaya olarak Ramses'ten Sukkot'a daha sonra da Etam'a, Sina Dağı bölgesine göç etmişlerdir. Çıkış 12/37-42, 13/17-20; MacDonald, *Kutsal Kitap Yorumu Eski Antlaşma*, 1: 107-108; Lawrence, *Kutsal Kitap Atlası*, 34-36.

[124] Tâhâ 20/47; eş-Şu'arâ 26/16-17; el-A'râf 7/103-105; Sayı, *Kur'ân'da Hz. Mûsa*, 104-105.

[125] Varol Öztürk, *Eski Ahit ve Kur'an Bağlamında Karizmatik Bir Lider Olarak Hz. Musa* (Yüksek Lisans Tezi, Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010).

[126] M. Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin* (Ankara: TTK Yayınları, 1987), 295-304, 395-401; Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 1: 216-222; Ekrem Memiş-Cemil Bülbül, *Eskiçağda Göçler* (İstanbul: Ekin Yayınları, 2014), 249.

[127] Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, 80-81.

Arap dilinde çok yaygın kullanılan *elkâ asâhu/elkâ (fûlânün) asâhu*^[128] deyimi ile karışılmaktadır. Nitekim gerek Tevrat'ta gerekse Kur'an'da Hz. Musa'nın, firavunun hâkimiyeti altında bulunan ve ağır işlerde çalıştırılan İsrailoğullarını Mısır'dan çıkarıp kölelikten kurtarmak ve vad edilen topraklara (veya başka milletlerin topraklarına) yerleştirmek için görevlendirildiği belirtilmektedir.^[129] Hatta Kur'an'a göre Hz. Musa'nın doğumundan rüşdüne/nübüvvetine dek korunmasının veya varoluşunun asıl gayesi de budur.^[130]

Malum olduğu üzere Hz. Musa, bir prens^[131] olarak sarayda Mısır kültürüne göre yetişmiş; fakat Mısır merkez devletine/hanedanına sadık bir prens olmamıştır.^[132] O, eski Mısır coğrafyasında etnik potansiyel bir güce sahip olan İsrailoğullarının istiklali/hürriyeti için hem firavuna boyun eğmemiş^[133] hem de göç sırasında diğer düşman kavim ve kabilelerle savaşmıştır.^[134]

İsrailoğulları, yüzyıllarca Mezopotamya ve Mısır arasında göçebe bir kavim olarak yaşamışlardır. Muhtemelen M.Ö. XVII. yüzyılda Hyksoslarla birlikte ya da daha sonraki yıllarda güney Suriye'den Mısır'a göç etmişlerdir. Hz. Yusuf ile Mısır'da siyasi bir güç ve yüksek mevkiler elde eden İbrânîler/İsrailoğulları, zamanla bu güç ve üstünlüklerini/imtiyazlarını kaybetmiş ve firavunların baskılarına maruz kalmışlardır.^[135] İbrânîleri nüfuzu altında tutmaya çalışan firavun ve çevresi, İsrailoğullarını kendi saltanatlarının geleceği konusunda tehdit olarak algılamışlardır.^[136] Mısır'ın yerlileri, Mısır'ı istila eden, sonra da İbrânîlerle ittifak kuran önceki Hiksos hanedanını unutmamışlardır. İbrânîlerin sayıca fazla olduklarından endişe duymuş, gelecekte de yabancı

[128] Bu kalıp, Şu'arâ süresinde de "elkâ mûsâ asâhu" (eş-Şu'arâ 26/45) şeklinde geçmektedir.

[129] el-Kasas 28/5-6; Çıkış 5/1-21, 7/1-7; MacDonald, *Kutsal Kitap Yorumu Eski Anlaşma*, 1: 101-102; Memiş-Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, 248-249.

[130] el-Kasas 28/5-6.

[131] Hz. Musa'nın, valilik ve Mısır'ın Habeşlere karşı düzenlediği savaşta orduya komutanlık yaptığı ifade edilmektedir. Ahmet Şelebî, *Mukâranetü'l-Edyân el-Yahudiyye* (Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısıryye, 1988), 62-63; Ahmet Susa, *Tarihte Araplar ve Yahudiler* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2005), 358.

[132] eş-Şu'arâ 26/18-19; Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, çev. Cahit Koçtak-Ahmet Ertürk (İstanbul: İşaret Yayınları, 1999), 742.

[133] Günaltay, *Suriye ve Filistin*, 397-398; Memiş-Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, 248-249; Hayrullah Örs, *Musa ve Yahudilik* (İstanbul: Remzi Yayınları, 2000), 63, 66.

[134] el-Mâide 5/20-26; Susa, *Araplar ve Yahudiler*, 377-379. Hatta sözkonusu ayetlerde (Mâide 5/20-26) Musa'nın (as) ısrarına rağmen İsrailoğullarının düşman kavimlerle (Kenanlılarla) savaşmada isteksiz oluşlarına atıf yapılmaktadır.

[135] Çıkış 2/1-14; Şelebî, *Mukâranetü'l-Edyân*, 59-61; Yıldırım, *Uygurluk Tarihine Giriş*, 98; Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, 95; Soury, *İsrail Dini*, 27-28; Şeyma Ay Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi* (İstanbul: Ayışığıkitapları Yayınları, 2016), 23-25; Lawrence, *Kutsal Kitap Atlası*, 29-30.

[136] Sa'lebî, *Kasasü'l-Enbiyâ*, 167; İbn Kesîr, *Kasasü'l-Enbiyâ*, 318-320; Köksal, *Peygamberler Tarihi*, 2: 9; Sayı, *Kur'an'da Hz. Mûsa*, 36. Firavuna nispet edilen rüya motifinde İsrailoğullarından doğacak bir erkek çocuğun, firavunun saltanatını elinden alacağına ve onu hâkim olduğu topraklardan çıkaracağına temas edilmektedir.

istilacılarla işbirliği içerisine girmelerinden ya da mevcut yönetime karşı ayaklanmalarından korkmuşlardır. İşte böyle bir tehlikeye karşı kendilerini korumak için İbrânîlerin nüfusunun artmasına engel olmuşlar ve erkek çocuklarını öldürmeye (iğdiş etmeye/kastrasyon'a) karar vermişlerdir.^[137]

Hız. Musa'nın tarih sahnesine çıkışı bu baskı dönemine tekabül etmektedir.^[138] Mısır'dan M.Ö. 1200 dolaylarında^[139] Hız. Musa önderliğinde yeni yurt arayışıyla çıktıktan (ya da çıkarıldıktan) sonra Mısır-Mezopotamya arasındaki topraklarda yerleşmeye karar verdikleri, o bölgede güçlü yerel devletlerin elinde bulunan (tanrı Yehova'nın kendilerine vadettiği) topraklara sahip olmak için kabileler konfederasyonu oluşturdukları görülmektedir.^[140] Zaten asânın son olarak kabileler konfederasyonunun teşekkülünde kullanılması da açık bir şekilde siyasî otoritenin sembolü olduğunu göstermektedir. Eski Ahit'in Yeşu bölümünde de detaylı anlatıldığı gibi Hız. Musa liderliğinde Mısır'dan çıkan İsrail kavmi, Yeşu liderliğinde Kenan ülkesine Şeria (Ürdün) nehrinin doğusundan girip buradaki topraklara ve halka hâkim olmuşlar ve Eriha, Kudüs (uru Salim) gibi Kenan diyarını/kentlerini ele geçirip İsrail hâkimiyetini sağlamışlardır.^[141]

Mısır üzerinde dış baskıların arttığı^[142] ve Suriye-Filistin bölgesinde Mısır hâkimiyetinin zayıfladığı dönemde^[143] Mısır'dan çıkış ile başlayan olaylar neticesinde İsrail krallığının temelleri atılmıştır. İsrailoğulları, çıkış dönemlerine ilişkin kesin bir kayıt bulunmamakla birlikte, Benî İsrail'in politik ve dinî lideri olarak görülen Musa (as) önderliğinde iktidarın zafiyetinden, iç

[137] Esed, *Kur'an Mesajı*, 783; Sayı, *Kur'an'da Hız. Mûsa*, 35-37, 41-43; Abdurrahman Kasapoğlu, "Hız. Musa Kıssasında Korku Fenomeni", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/1 (2008): 111-112.

[138] George E. Mendenhall, *Antik İsrail'in İnancısı ve Tarihi*, çev. Mia Pelin Özdoğru (İstanbul: İnsan Yayınları, 2016), 75-76; Lawrence, *Kutsal Kitap Atlası*, 30. Hız. Musa'nın ortaya çıktığı siyasî konjunktür hakkında detaylı bilgi için bk. Bittel, *Ön Asya*, 58; Yıldırım, *Uygarlık Tarihinin Giriş*, 76; Mendenhall, *Antik İsrail'in İnancısı ve Tarihi*, 71-75; Susa, *Araplar ve Yahudiler*, 93-96; Seyrek, *Mısır*, 26.

[139] Çıkış tarihiyle ilgili genel olarak iki görüş ileri sürülmekte, göçün M.Ö. 1447 veya 1270 civarında gerçekleştiği belirtilmektedir. Ancak ikinci tarih, daha çok tercih edilmektedir. Mısır'dan çıkışın zamanı konusundaki tartışmalar hakkında bk. Lawrence, *Kutsal Kitap Atlası*, 34-35; Kuhrt, *Eski Çağda Yakındoğu*, 2: 54-75.

[140] Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, 96; Memiş-Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, 121-132.

[141] Geniş bilgi için bk. Kuhrt, *Eski Çağda Yakındoğu*, 2: 47-68; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 29; Lawrence, *Kutsal Kitap Atlası*, 42-47; Susa, *Araplar ve Yahudiler*, 375-382.

[142] Günaltay, *Suriye ve Filistin*, 79-117; Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma*, 48-49, 56-57. Yeni krallık döneminde Suriye ve Filistin'deki valilelerin ve Mısır'a sadakatten ayrılmayan prenslerin istekleri artmıştır. Mısır'ın Suriye ve Filistin'e askerce yardım edemediğini anlayan Hattiler ve Habirular akınlarını artırmış, yerli prenslerin bir kısmı da varlıklarını kurtarmak için bunlarla birleşmişlerdir. Firavuna sadakatlerini bildiren prensler de Mısır boyunduruğundan kurtulmak için fırsat kollamaya başlamışlardır. Ayrıntılı bilgi için bk. Günaltay, *Suriye ve Filistin*, 94-99.

[143] Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 26-29.

karışıklık ve yabancı istilalarından faydalanarak Mısır'dan çıkmayı başarmışlardır.^[144] Mısır, bu dönemde yerli prenslerin/eyaletlerin yardım taleplerine kayıtsız kaldığından veya cevap veremediğinden, Kenan prenslerinden birçoğu, firavunların boyunduruğundan kurtulmuş, istiklallerini kazanmışlardır.^[145] Mısır tanrılarına/firavunlarına karşı çıkararak İsrailoğullarını esaretten kurtaran Hz. Musa, İsrailoğulları kimliğinin oluşmasında büyük rol oynamıştır. O, İsrailoğullarını Mısır'dan çıkaran ve kölelikten özgürlüğe kavuşturan, İsrail ulusunu yaratan, kabileler grubunu millete, İsrail halkına dönüştüren bir peygamber^[146] hatta siyasî bir lider^[147] olarak tarihe geçmiştir.

Kısaca Kur'an'da *elkâ asâhu=asâsını attı* deyiimi, tarihsel olarak Musa (as) liderliğinde İsrailoğullarının, arz-ı mev'ûda göç edip yerleşmelerini^[148] tahkiye etmekte; akabinde zikredilen “fe izâ hiye sü'bânu'n-mübîn=asâsını attı, bir de ne görsünler apaçık bir yılan!” (eş-Şu'arâ 26/32; el-A'râf 7/107) ifadesi ise tıpkı eski Mısır'da olduğu gibi yaşamın/hayat ağacının/ölümsüzlüğün/hanedanın simgesi olan (tunc) yılanı göndermede bulunmaktadır. Dolayısıyla Mısır'da tanrı-kral firavunun tanrısai otoritesini veya yaşama ve sağlığa ait fonksiyonuyla hayat ağacını sembolize eden yılan (yılanlı asâ), Mısır krallarının gücünün azaldığı, merkezi otoritenin zayıfladığı bir dönemde İsrailoğullarının yeni bir yurt kazanmasıyla birlikte Musa ve İsrailoğullarının tanrısai kimlik ve seçilmişliklerini (saltanat/nübüvvet asâsını) simgeleyen bir alâmete dönüşmüştür.

Nitekim yakınoğu kral portrelerinin hemen hemen değişmez özelliği olan asâ,^[149] Ahd-i Atık'te de bu imgesel anlamıyla zikredilmekte, bir hükümanlık sembolü olarak *Mısır'ın krallık asâsından*^[150] bahsedilmektedir. Aynı şekilde İsrailoğullarının büyük atası Hz. Yakub'un dilinden *krallık asâsının* Yahuda'nın elinden çıkmayacağı, yönetimin onun soyunda kalacağı haber verilmektedir.^[151] Bütün bu veriler bize, Musa'ya (as) izafe edilen asânın, saltanat ve hükümdarlık sembolü olduğunu telmih etmektedir.

[144] Soury, *İsrail Dini*, 28-29; Susa, *Araplar ve Yahudiler*, 367.

[145] Günaltay, *Suriye ve Filistin*, 97.

[146] Günaltay, *Suriye ve Filistin*, 295-304, 395-401; Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 1: 216-222; Örs, *Musa ve Yahudilik*, 67.

[147] Eldar Hasanov, “Yahudilikte Peygamberlik ve Peygamberler”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 3/4 (2014): 681, 687.

[148] Çıkış 1/1-22, 12/31-42, 14/1-31; Yeşu 1/1-18, 2/1-24, 3/1-17; eş-Şu'arâ 26/57-59; el-A'râf 7/137; el-Kasas 28/4-6; Yûnus 10/93. Ayrıca bk. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 13: 76-77.

[149] Harman, “Asâ (Dinler Tarihi)”, 3: 450.

[150] Zekeriya 10/11.

[151] Yaratılış 49/8-13; MacDonald, *Kutsal Kitap Yorumu Eski Antlaşma*, 1: 86; Harman, “Asâ (Dinler Tarihi)”, 3: 449-450. Ayrıca bk. Çölde Sayım 24/17; MacDonald, *Kutsal Kitap Yorumu Eski Antlaşma*, 1: 216.

Sonuç

Yolcular, savaşçılar, çobanlar vb. tarafından çeşitli maksatlarla kullanılan asâ, tarih boyunca günlük fonksiyonları yanında siyasî hâkimiyetin simgesi olarak da önem kazanmıştır. Arap toplumunun ayırıcı bir vasfı olarak asâ, gerek maddi yararlılık boyutu gerekse de imgesel/deyimsel/sembolik anlamıyla Kur'an'a da yansımıştır. Ne var ki Kur'an'da Hz. Musa kıssasında sıkça zikredilen asâ ve hayye/cân/sü'bân (yılan/ejderha) kavramları ve *elkâ asâhu* (*elki asâke, elkav ısıyyehüm=asâsını attı, asâlarını attılar*) ibareleri/terkipleri, İslamî literatürde genellikle literal/lafzî okunmuştur. Asânın hızla akan bir yılan veya ejderha olması, bu zahirî/lafzî manaya hamlederek okuma ve anlama sonucunda gerçek bir olay, Allah'ın güç ve kudretine bağlı olarak gerçekleşen olağanüstü bir hadise/mucize olarak algılanıp yorumlanmıştır.

Ancak araştırmamız neticesinde bu anlayış ve yorumların; tarihi verilerle uyumadığı görülmektedir. Kadim Mısır'ın siyasal, dinsel ve kültürel tarihine ilişkin bilgiler ışığında tarihsel bir çerçeveye/zemine oturarak incelemeye çalıştığımız sözkonusu asânın, hükümdarlık/saltanat sembolü olduğu anlaşılmaktadır.

Her ne kadar İbranî ve İslam literatürlerinde Hz. Musa'nın asâsının mucizevî şekilde yılanı dönüştüğüne dair rivayetler varsa da araştırmamıza göre İsrailoğulları kıssasında Hz. Musa ve sihirbazlara/rahiplere izafe edilen asâlar, sihirli/majik/tabiatüstü değil, semboliktir. Firavunu metbu tanımayan, İsrailoğullarının kurtarıcı lideri kabul edilen Hz. Musa'nın firavunla mücadelesi bağlamında vahyin toplum/liderin teba üzerindeki etkisi, asânın bireysel ve toplumsal fonksiyonuna benzetilmiş, Hz. Musa'nın elinde bulunan güç ve yetki (nübüvvet) de *asâ* ile ifade edilmiştir. Zaten Arap dil ve kültüründe de asâ, ekseriyetle siyasî gücü/iktidarı ve otoriteyi temsilen kullanılmıştır.

Asânın yılanı dönüşmesi hadisesi ise kanaatimize göre İsrailoğullarının Mısır'daki konumlarıyla alakalı görünmektedir. Zira Kur'an'da en geniş hacme sahip Musa (as) kıssasında yoğun bir biçimde, İsrailoğullarının Hz. Musa önderliğinde kölelikten kurtulmalarına ve hayat bulmalarına temas edilmektedir. Bu nedenle de Hz. Musa'nın asâsı, eski Mısır'da bizzat hayatla özdeşleştirilen ve tanrı-kralların sembolü olan yılanı benzetilmektedir. *Ke-ennêhâ cânn=sanki yılan, yılan gibi* ifadesi ve *elkâ asâhu=asâyı atmak* deyiminin barındırdığı manalar da bunu teyit etmektedir. Antik kültürlerde ve Mısır'da genellikle değişim ve dönüşümün, sonsuz yaşamın/yenilenmenin simgesi ve bilgeliliğin temsilcisi olarak kabul edilen, kraliyeti koruyucu/kurtacı özelliğiyle ön plana çıkan yılan kültürünün veya tıp ve sağlığı, verimlilik ve bereketi sembolize eden tek/çift yılanlı değnek motifinin Hz. Musa kıssasında tebellür ettiğini düşünmekteyiz.

Kısaca peygamberlerin mücadelelerinin benzerliğine vurgu yapılarak Hz. Musa'nın vahiy ve nübüvvetle firavun ve ileri gelenlere, sihirbazlara üstün geldiği gibi Hz. Peygamber'in de vahyin otoritesiyle inkâr edenlere ve düşmanlara karşı galip geleceği haber verilmektedir.

Kaynakça

- And, Metin. *Minyatürlerle Osmanlı-İslâm Mitologyası*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- Arçın, Şeyma Ay. *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*. İstanbul: Ayışığıkitapları Yayınları, 2016.
- Armutak, Altan. "Doğu ve Batı Mitolojilerinde Hayvan Motifi II. Sürüngenler, Balıklar, Kanatlılar ve Mitolojik Hayvanlar". *İstanbul Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*. 30/2 (2004): 143-157.
- Ateş, Mehmet. *Mitolojiler ve Semboller*. İstanbul: Milenyum Yayınları, 2014.
- Avcı, Casim. "Hilafet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17: 539-545. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Ay, Mahmut. *Kur'an Kıssalarını Sıret Bağlamında Okumak Hz. Musa Kıssası Örneği*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- Baktır, Mustafa. "Hutbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18: 425-428. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Başar, Zeki. *Halk Hekimliğinde ve Tıp Tarihinde Yılan*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Dış Hekimliği Fakültesi Yayınları, 1978.
- Bittel, Kurt. *Ön Asya Tarih Öncesi Çağları -Mısır, Filistin, Suriye-*. Çev. Halet Çambel. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1945.
- Bozkurt, Nebi. "Minber". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30: 101-103. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- Bratton, Fred Gladstone. *Yakın Doğu Mitolojisi*. Çev. Nejat Muallimoğlu. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995.
- Bulut, Halil İbrahim. *Kur'an Işığında Mucize ve Peygamber*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002.
- Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr. *el-Beyân ve't-Tebyîn*. Thk. Abdüsselam Muhammed Harun. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1998.
- Candan, Ergun. *Antik Mısır Sırları*. İstanbul: Sınır Ötesi Yayınları, 2005.
- Cevâd Ali, *el-Mufassal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-Islam*. 20 Cilt. b.y.: Dâru's-Sâkî, 2001.
- Champdor, Albert. *Mısır'ın Ölümler Kitabı*. Çev. Suat Tahsuğ. İstanbul: Ruh ve Madde Yayınları, 2006.
- Corcî Zeydân. *İslam Uygarlığı Tarihi*. Çev. Necdet Gök. 2 Cilt. Ankara: İletişim Yayınları, 2013.
- Çelebi, İlyas. "Sihir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37: 170-172. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Demircan, Adnan. "Son Peygamber'in Geldiği Coğrafya ve Toplum: Hicaz Bölgesi ve Câhiliye Arapları". *Cahiliye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed*. Ankara: Fecr Yayınları, 2007.
- Demîrî, Kemaleddin Muhammed b. Musa. *Hayatü'l-Kayevânî'l-Kübrâ*. Thk. İbrahim Salih. Dimeşk: Dâru'l-Beşâir, 2005.
- Desplancques, Sophie. *Antik Mısır*. Çev. İsmail Yerguz. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2006.
- Dindi, Emrah. *Kur'an'da İslam Öncesi Kültür*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.

- Dönmez, Sevgi. “Eski Yakındoğu’da Yılanlı Tanrıça Kültü Üzerine Bir Değerlendirme”. *Tarih İncelemeleri Dergisi* 32/2 (2017): 407-426.
- Durmuş, İsmail. “Teşbih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40: 553-556. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Ebu'l-Ferec İsfehânî. *el-Ağâni*. Thk. Semîr Câbir. 24 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Ebu'l-Muzaffer, Usâme b. Mürşid b. Münkız el-Kinânî. “Kitâbu'l-Asâ”. *Antologie de Textes Arabes Inédits par Ousâme et sur Ousâme*. Thk. Hartwig Derenbourg. Paris: Ernest Leroux, 1893.
- Eco, Umberto. *Antik Yunan*. Çev. Layla Tonguç Basmacı. İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.
- Eliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*. Çev. Ali Berktaş. 3 Cilt. İstanbul: Kabalıcı Yayınları, 2012.
- Emiroğlu, Kudret- Aydın, Suavi. *Antropoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2009.
- Erden, Canan. *Dünya Mitlerinde Yılan*. Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı*. Çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk. İstanbul: İşaret Yayınları, 1999.
- Fehd, Tefvik. “Lât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27: 107-108. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Ferâhidî, Halil b. Ahmed. *Kitâbu'l-Ayn*. Thk. Mehdî el-Mahzûmî-İbrahim es-Semarrâi. 8 Cilt. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.
- Freeman, Charles. *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*. Çev. Suat Kemal Anđı. Ankara: Dost Kitabevi, 2018.
- Friedell, Egon. *Mısır ve Antik Yakındoğu'nun Kültür Tarihi*. Çev. Ersel Kayaoğlu. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2006.
- Grimal, Pierre. *Mitoloji Sözlüğü Yunan ve Roma*. Çev. Sevgi Tamgüç. İstanbul: Kabalıcı Yayınları, 2012.
- Günaltay, M. Şemseddin. *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*. Ankara: TTK Yayınları, 1987.
- Gündüz, Altay. *Mezopotamya ve Eski Mısır*. İstanbul: Büke Yayınları, 2002.
- Gürkan, Salime Leyla. “Yılan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43: 527-529. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Harman, Ömer Faruk. “Asâ (Dinler Tarihi)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3: 449-450. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Harman, Ömer Faruk. “Mûsâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31: 207-213. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Hasanov, Eldar. “Yahudilikte Peygamberlik ve Peygamberler”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 3/4 (2014): 676-695.
- Hornung, Erik. *Anahatlarıyla Mısır Tarihi*. Çev. Zehra Aksu Yılmaz. İstanbul: Kabalıcı Yayınları, 2004.
- Hornung, Erik. *Mısır Bilimine Giriş*. Çev. Zehra Aksu Yılmaz. İstanbul: Kabalıcı Yayınları, 2014.
- İbn Kesîr, Ebi'l-Fidâ İsmail. *Kasasu'l-Enbiyâ*. Thk. Yusuf Ali Bedîvî. Beyrut: Daru İbn Kesîr, 2004.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim el-Efrîkî. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed el-Basrî. *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*. Thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1968.

- İbn Sîde, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail el-Mürsî. *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zam*. Thk. Abdulhamîd Hindâvî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- İnan, Afet. *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*. Ankara: TTK Yayınları, 1987.
- İndirkaş, Zühre. *Türklerde Hükümdar Tacı Geleneği*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- Karaçam, İsmail. *Sonsuz Mûcize Kur'an*. İstanbul: Çağ Yayınları, 1990.
- Karadeniz, Osman. *İlim ve Din Açısından Mu'cize*. İstanbul: Marifet Yayınları 1999.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. "Hz. Musa Kıssasında Korku Fenomeni". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/1 (2008): 101-151.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. "Kur'an'da Hayvan Davranışlarına Benzetilen İnsan Karakterleri". *FÜF Dergisi* 11/1 (2006): 47-75.
- Kazıcı, Ziya. *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1999.
- Kerenyi, Karl. *Yunan Mitolojisi: Tanrılar, İnsanlar ve Kahramanlar*. Çev. Oğuz Özügül. İstanbul: Say Yayınları, 2018.
- Köksal, Mustafa Asım. *Peygamberler Tarihi*. 2 Cilt. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Köprülü, M. Fuad-Köprülü, Orhan F. "Asâ (İslam Tarihi)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3: 450-452. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Kuhrt, Amelie. *Eski Çağda Yakınoğu*. Çev. Dilek Şendil. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Lawrence, Paul. *Kutsal Kitap Atlası*. İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2017.
- Loebl, W. Y.-Nunn, J. F. "Staffs as walking aids in ancient Egypt and Palestine". *Journal of The Royal Society of Medicine* 90 (1997): 450-454.
- MacDonald, William. *Kutsal Kitap Yorumu Eski Antlaşma*. İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2004.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed. *A'lâmu'n-Nübüvve*. Thk. Muhammed Şerif Sükker. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Ulûm, 1992.
- McNeill, William H. *Dünya Tarihi*. Çev. Alâeddin Şenel. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2007.
- Memiş, Ekrem-Bülbül, Cemil, *Eskiçağda Göçler*. İstanbul: Ekin Yayınları, 2014.
- Mendenhall, George E. *Antik İsrail'in İnanıcı ve Tarihi*. Çev. Mia Pelin Özdoğru. İstanbul: İnsan Yayınları, 2016.
- Merçil, Erdoğan. *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*. Ankara: TTK Yayınları, 2007.
- Meydânî, Ebu'l-Fazl Ahmed b. Muhammed en-Nisâbüri. *Mecmeu'l-Emsâl*. Thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Nekra, Tihâmî. *Sikülûciyyetü'l-Kıssa fi'l-Kur'an*. Tunus: eş-Şeriketü't-Tunusiyye li't-Tevzi', 1971.
- Örs, Hayrullah. *Musa ve Yahudilik*. İstanbul: Remzi Yayınları, 2000.
- Öz, Esma-Albayrak, İrfan. "Çiviyazılı Belge ve Kitâbelerde Kralları Tanımlayan Unvan ve Sıfatlar". *History Studies* 7/1 (2015): 139-151.
- Özaydın, Abdülkerim. "Unvan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42: 163-166. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Özden, Kemalettin. *Tıp Tarih Mitoloji*. Ankara: Ayraç Yayınları, 2003.
- Özsoy, Ömer-Güler, İlhami. *Konularına Göre Kur'an*. Ankara: Fecr Yayınları, 2003.
- Öztürk, Özhan. *Folklor ve Mitoloji Sözlüğü*. Ankara: Phoenix Yayınları, 2009.
- Öztürk, Varol. *Eski Ahit ve Kur'an Bağlamında Karizmatik Bir Lider Olarak Hz. Musa*. Yüksek Lisans Tezi, Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

- Palabıyık, M. Hanefî. *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2002.
- Pınarbaşı, Simge Özer. *Çağlar Boyu Tahtın Simgesel Anlamları Işığında Türk Tahtları*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2004.
- Plutark. *İsis ve Osiris*. Çev. Muammer Tuncer. İstanbul: Ruh ve Madde Yayınları, 2006.
- Râğûb İsfehânî. *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'an*. Thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1997.
- Sa'lebî, Ebî İshâk Ahmed b. Muhammed. *Kasasü'l-Enbiyâ el-Müsemmâ Arâisü'l-Mecâlis*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Sayı, Ali. *Kur'an'da Hz. Mûsa*. İstanbul: İz Yayınları, 2012.
- Seyrek, Ahmet. *Mısır*. İstanbul: Maviçatı Yayınları, 2017.
- Soury, Jules. *Karşılaştırmalı Mitoloji Işığında İsrail Dini*. Çev. Harun Güngör-H. İbrahim Açmaz. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2008.
- Susa, Ahmet. *Tarihte Araplar ve Yahudiler*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2005.
- Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman. *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an-Kur'an İlimleri Ansiklopedisi*. Çev. Sâkıp Yıldız-Hüseyin Avni Çelik. 2 Cilt. İstanbul: Madve Yayınları, ts.
- Sümer, Necati. "Dinsel ve Mitolojik Bir Sembol Olarak Yılan". *The Journal of Academic Social Science Studies* 43 (2016): 275-288.
- Şelebî, Ahmet. *Mukâranetü'l-Edyân el-Yahudiyye*. Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısıriyye, 1988.
- Şenel, Alâeddin. *Kemirgenlerden Sömürgenlere İnsanlık Tarihi*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2006.
- Şenel, Alâeddin. *Siyasal Düşünceler Tarihi*. Ankara: Defne Kitap Yayınları, 2017.
- Şengül, İdris. *Kur'an Kıssalarının Tarihi Değeri*. Ankara: Otto Yayınları, 2019.
- Şimşek, M. Sait. *Kur'an Kıssalarına Giriş*. Konya: Kardelen Yayınları, 2013.
- Taşdelen, Hasan. "Câhiz'in Diliyle Arap Kültür ve Edebiyatında 'Asâ'". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2008): 285-312.
- Turan, Namık Sinan. *Hilafet Erken İslâm Tarihinden Osmanlı'nın Son Yüzyılına*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Ünver, A. Süheyl. *Tıp Tarihi Tarihten Evvelki Zamandan İslam Tababetine Kadar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1938.
- Yıldırım, Recep. *Uygurluk Tarihine Giriş*. Ankara: Asil Yayınları, 2004.
- Yöndemli, Fuat. *Tarih Öncesinden Günümüze Yılan*. Ankara: Piramit Yayınları, 2004.
- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed el-Murtazâ. *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*. Şâmile 3.23.
- Zemahşerî, Cârullah Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil ve Uyu'ni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vil*. Thk. Abdurrezzâk el-Mehdî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Zemahşerî, Cârullah Mahmûd b. Ömer. *el-Müsteksâ fî Emsâli'l-Arab*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- Zerkeşi, Bedrüddin Muhammed b. Abdillâh b. Bahâdır et-Türki. *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'an*. Thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1957.

